

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ І ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР. ХХ СТ.

ШАРМАР Ольга Михайлівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ

УДК 340.0 (09) +351.741

Рассмотрены и проанализированы политические и нормативные основы осуществления массовых репрессий работников органов внутренних дел и государственной безопасности СССР во второй половине 30-х гг. XX столетия. Проанализировано и осветлено последствия проведенных репрессий работников органов внутренних дел. Приведены статистические данные репрессированных сотрудников рядового и руководящего состава Наркомата внутренних дел Украины во второй половине 30-х гг. XX столетия.

Ключові слова: репресії, масові операції, антирадянські елементи, Наркомат внутрішніх справ, Державне політичне управління, «вороги народу».

Постановка проблеми

Однією з основних функцій держави разом із забезпеченням правопорядку й законності є збереження та зміцнення національної безпеки. Зважаючи на негативний історичний досвід (залучення органів внутрішніх справ та державної безпеки до здійснення репресивними заходами політики влади, ігнорування демократичних засад, прав і свобод громадян), слід зазначити, що політичні маніпуляції їх діяльністю та спотворення правоохоронного призначення загрожують руйнуванням основ гуманізму і справедливості, системи ціннісних орієнтацій, унеможливають невідворотність покарання за злочини, а також призводять до тощо.

Друга половина 30-х рр. ХХ ст. асоціюється в пам'яті нашого народу з масо-

вими репресіями населення України, що здійснювалися органами внутрішніх справ і державної безпеки, адже понад 70 років тому в СРСР розпочалася їх наймасовіша хвиля. Репресії (від лат. *gergere* – придушувати, приборкувати, стримувати, зупиняти) – каральні, примусові заходи, які застосовуються спеціально уповноваженими державними органами, зокрема, позасудовими, і вживаються здебільшого для боротьби з політичними противниками.

Ступінь наукової розробки теми

Науковою розробкою даної проблематики займалися такі вчені, як: В.А. Довбня, П.П. Михайленко, Нікольський В.М., Білокін С. І. та ін.. Водночас низка питань відносно аналізу нормативних актів, виконання яких забезпечувало здійснення масових репресій, залишається недостатньо дослідженими.

Метою цієї публікації є загальна характеристика засад проведення масових політичних репресій проти працівників органів внутрішніх справ і державної безпеки УРСР у другій половині 30-х рр. ХХ століття.

Виклад основного матеріалу

Питання про здійснення масових політичних репресій вирішувалося на лютого-березневого пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р., який на органи внутрішніх справ поклав проведення “масової операції”, яка згодом

стала називатися “великою чисткою” [3, с. 117]. 2 липня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову “Про антирадянські елементи”, згідно з якою пропонувалося надіслати секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій телеграму такого змісту: “Помічено, що більша частина куркулів та кримінальників, яких вислано свого часу з різних областей у північні та сибірські райони, і які після закінчення терміну висилки повернулися до своїх областей, – є головними призвідниками різних антирадянських та диверсійних злочинів як у колгоспах та радгоспах, так і на транспорті, деяких галузях промисловості. ЦК ВКП(б) пропонує всім секретарям, обласним, крайовим та республіканським представникам НКВС взяти на облік усіх куркулів та кримінальників, що повернулися на батьківщину, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані та розстріляні у порядку адміністративного провадження їх справ через трійки, а інші менш активні, але все ж ворожі елементи були б переписані та вислані в райони за вказівкою НКВС. Кількість людей, які підлягали “вилученню” (авт. – репресіям) визначали місцеві органи НКВС згідно зі своїми “обліками”.

У зв’язку з цим 4 липня 1937 р. НКВС УРСР отримав з Москви телеграму № 11924, у якій передбачалося взяти на облік усіх куркулів і кримінальників, що повернулися після відбуття покарання. Вони поділялися на 2 категорії: “1) найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту та розстрілу у порядку адміністративного проведення їх справ через Трійки. 2) менш активні, але ж ворожі елементи, що підлягають висиланню...” [5]. У той же день нарком внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевський надіслав телеграму всім начальникам обласних управлінь НКВС негайно ознайомитися з директивою ЦК щодо антирадянської ворожої діяльності куркулів та кримінальників, які повернулися із заслання і вжити відповідних заходів [6].

Слід зазначити, що у 30-х рр. ХХ ст. у складі НКВС функціонували органи державної безпеки, які також стали знаряддям репресій для зміцнення особистої влади та

культу Й.В. Сталіна. Показовим є оперативний наказ наркома внутрішніх справ № 00486 від 15 серпня 1937 р. щодо репресій сімей осіб, засуджених після 1 серпня 1936 р., в якому викладено порядок підготовки операції, проведення арештів і обшуків, оформлення справ, розгляду справ та застосування мір покарання, виконання вироків, розміщення дітей засуджених тощо. Справи стосовно репресованих розглядались Особливою нарадою, створеною свого часу при Державному політичному управлінні НКВС, яке згодом перетворилось у каральний орган із застосування позасудових репресій.

Відтак, у НКВС зосередилися всі силові структури (окрім армії), що перетворило його на могутній карально-репресивний апарат. Це дозволяє констатувати, що у 2-й половині 30-х рр. ХХ ст. союзні та республіканські органи НКВС стали інструментом масових репресій.

Протягом липня-серпня в НКВС УРСР відбулося чотири наради з питань “підготовки до вилучення куркулів та криміналітету на Україні”. НКВС не забарився з виконанням положень цього рішення, і 30 липня 1937 р. НКВС СРСР видав наказ “Про операцію по репресії колишніх куркулів, злочинців та ін. антирадянських елементів” № 00447, який розширював масштаби репресій. У наказі також вказувалося: “Усі куркулі, які підлягають репресії, злочинці та інші антирадянські елементи поділяються на дві категорії: а) до першої категорії належать усі найбільш ворожі із перерахованих вище елементів. Вони підлягають негайному арешту і після розгляду їх справ на трійках – розстрілу; б) до другої категорії відносяться всі інші менш активні, але все ж ворожі елементи. Арештовуються й ув’язнюються у табори на строк від 8 до 10 р., а найбільш злісні з них та соціально небезпечні – ув’язнено на такі ж терміни в тюрми за рішенням трійок” [1, с. 63-83; 4, с. 1-2; 3, с. 241].

Ми вважаємо, що така диференціація мала оціночний характер, згідно з якою конкретно встановити, хто з осіб відносився до “найбільш ворожих” чи “менш активних, але все ж ворожих”, було неможливо

і, як правило, визначалося суб'єктивно виконавцями цього наказу, що призводило до свавілля, різного характеру викривлень і масових жертв у ході реалізації органами НКВС цього нормативного акту.

Згідно з наданими обліковими даними наркоматами республіканських НКВС і начальниками крайових та обласних управлінь НКВС затверджувалася певна кількість осіб, які підлягали репресії. Зокрема, цим наказом в УРСР передбачалося репресувати в Україні за чотири місяці 28 тис. 100 осіб. Справи осіб, які підлягали репресії в УРСР передавалися на розгляд трійок. Останні створювалися при УНКВС областей вказаних у таблиці. Що стосується лімітів репресованих, то вони зростали не лише в 1937 р., а й протягом 1938 р.

Однак за встановлені строки заплановані масштаби репресії не вдалося виконати, тому операція тривала. Про це свідчить зміст протоколу засідання політбюро ЦК "Про антирадянські елементи" від 31 січня 1938 р. № 57, який визначав: "Прийняти пропозицію НКВС СРСР про затвердження додаткової кількості колишніх куркулів, що підлягають репресії, злочинців і активного антирадянського елементу... в Українській СРР – 6 000 по першій категорії". Це сприяло фальсифікаціям та прямим перекрученням місцевими органами управління державної безпеки НКВС УСРР при реалізації оперативного наказу № 00447 та інших документів подібного змісту, що було закладено спільними зусиллями як центру (який виступав ініціатором, координатором та узагальнював цифрову інформацію), так і місцевими органами внутрішніх справ. Тому у подальшому це призвело до репресій самих працівників НКВС.

Масштаби масових репресій стали призводити до руйнування сукупного потенціалу країни. Щоб заспокоїти в черговий раз громадську думку, вище політичне керівництво вдалося до нового маневру, спрямованого на обмеження розмаху репресій та пошуку «винуватців» репресій. Це простежується у постанові РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 17 листопада 1938 р. "Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства". Зміст документа свідчить про

прагнення вищого керівництва країни перекласти відповідальність за організацію масових репресій на НКВС. Згідно з цією постановою органам НКВС та прокуратурі заборонялося здійснювати масові операції, пов'язані з арештом і висланням громадян. Засуджувалася практика спрощеного порядку розслідування справ та надання "лімітів" для проведення масових арештів. Відбулося скасування наказів та циркулярів НКВС СРСР стосовно діяльності "трійок" та спрощеного розслідування справ, які надсилалися на розгляд Особливої наради НКВС СРСР.

З цього часу передбачалося направляти до цих органів справи лише з висновками прокурора та з дотриманням кримінально-процесуального законодавства. Хоча ця постанова обмежувала розмах репресій і упорядковувала ведення слідства, та все ж не скасовувала принцип пошуку "ворогів народу" та проведення боротьби з ними і орієнтувала НКВС на подальшу "очистку СРСР від шпигунів, диверсантів, шкідників... за допомогою більш надійних та досконалих методів".

На виконання постанови було видано наказ № 00762 НКВС СРСР від 26 листопада 1938 р. "Про порядок здійснення постанови РНК СРСР и ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р." і відповідна директива НКВС СРСР і Прокуратури СРСР від 26 грудня 1938 р. У наказі передбачалося негайно припинити проведення масових операцій по арештах і виселенню осіб і арешти проводити в строго індивідуальному порядку [7, с. 10].

У цей час виникла необхідність у вищого керівництва перекласти вину здійснення репресій, які призвели до масових жертв, на правоохоронні органи. Це призвело застосування репресій стосовно працівників НКВС. Необхідно відзначити, що ще в 1934 р. вперше до обліку репресованих окремою групою було введено працівників НКВС. У 1937 р. найбільшу їх кількість репресовано зі складу центрального апарату – 85 ос. (36 % від загалу по Україні). У цьому ж році по областях масштабними виявилися арешти по УНКВС Вінницької обл. (40 ос. – 16,9%), далі "йшли" Одеське

(29 ос. – 12,4%), Харківське (24 ос. – 10,2), Київське (18 ос. – 7,6%) та Чернігівське (16 ос. – 6,8%) УНКВС. Арешти по УНКВС Миколаївської, Донецької, Дніпропетровської та Миколаївської обл. не перевищували 10 працівників. По УНКВС Житомирської, Кам'янець-Подільської та Полтавської обл. арештів серед працівників цієї установи не було. Відносні частки арештів по цій категорії, порівняно з іншими професійними групами, були на рівні 0,1%–0,2%. Лише по центральному апарату НКВС цей показник був достатньо вагомим – 4,0% [3, с. 254].

У 1938 р. в апараті НКВС УРСР було заарештовано 261 “задника, учасника правотроцькістської організації, інших антирадянських формувань та шпигунів іноземних розвідувальних органів”. А всього у 1938 р. в Україні заарештували 994 співробітників НКВС.

Загалом у 30-ті рр. ХХ ст. було репресовано понад 20 тис. працівників НКВС. В Україні було розстріляно понад 1200 керівних співробітників НКВС та ДПУ- [2, с. 156–159].

Серед колишніх наркомів внутрішніх справ УСРР (УРСР) під репресії підпали: Ю.М. Коцюбинський (у березні 1937 р. засуджений колегією Верховного суду СРСР до розстрілу за організацію і керівництво так званою контрреволюційною троцькістською організацією в Україні, реабілітований у 1955 р.); В.К. Аверін (у 1937 р. засуджений до 8 років виправно-трудова таборів); Х.Г. Раковський (у 1937 р. заарештований по так званій справі “антирадянського правотроцькістського блоку”, розстріляний у 1941 р., реабілітований у 1988 р.); В.М. Манцев (у 1937 р. заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, у 1938 р. засуджений до вищої міри покарання, реабілітований); І.Г. Ніколаєнко (у 1935 р. заарештований по так званій справі “Московської контрреволюційної організації” – групи “Робітничої опозиції”, розстріляний у 1937 р., реабілітований у 1965 р.); В.А. Балицький (заарештований у липні 1937 р., розстріляний у 1937 р.); В.Т. Іванов (заарештований у липні 1937 р., розстріляний у 1937 р.,

реабілітований); І.М. Леплевський (у квітні 1938 р. заарештований і розстріляний); О.І. Успенський (заарештований у 1939 р., розстріляний у Москві в 1940 р.).

Схема викриття антирадянської діяльності колишніх наркомів внутрішніх справ УРСР своїми наступниками характеризується у книзі “ЧК-ГПУ-НКВД в Україні” наступним чином: “... І. Леплевський здійснював “чистку” у НКВД України. Було сфабриковано справу про “антирадянський заколот у НКВД УРСР на чолі з наркомом Балицьким”. Серед “заколотників” опинилися: заступники наркома М. Бачинський, В. Іванов, К. Карлсон, З. Кацнельсон... 1938 р. новий нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 3-го рангу О. Успенський викриє “антирадянський заколот у НКВД УРСР на чолі з наркомом Леплевським”, а з грудня 1938 р. тимчасово виконуючий обов’язки наркома внутрішніх справ лейтенант державної безпеки А. Кобулов почне викривати “антирадянський заколот у НКВД УРСР на чолі з наркомом Успенським”.

Така тенденція була закономірною для республік всього СРСР. У кінці 1938 – 1939 рр. були арештовані керівники СРСР: М.І. Єжов, М.П. Фріновський, І.М. Леплевський, М.Г. Ніколаєв-Журид, М.М. Федоров, І.І. Шапіро та ін. Майже всі колишні наркоми внутрішніх справ союзних і автономних республік, більшість начальників УНКВС країв і областей та інші керівні працівники правоохоронних органів були звільнені із займаних посад і засуджені.

Все ж влада не мала наміру остаточно припинити репресії, про це свідчить функціонування при НКВС позасудового репресивного органу Особливої наради і те, що не були відмінені постанови ЦВК СРСР “Про порядок ведення справ, про підготовку та здійснення терористичних актів” від 1 грудня 1934 р. та “Про внесення змін у діючі Кримінально-процесуальні кодекси союзних республік” від 14 вересня 1937 р., якими встановлювався виключний (авт. – мається на увазі позасудовий) порядок розслідування і судового розгляду справ про шкідництво, терористичні акти та контррабанду.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто та проаналізовано політичні і нормативні засади здійснення масових репресій працівників органів внутрішніх справ і державної безпеки УРСР у другій половині 30-х рр. XX століття. Проаналізовано та висвітлено наслідки проведених політичних репресій працівників органів внутрішніх справ УРСР. Наведено статистичні дані репресованих працівників рядового і начальницького складу Наркомату внутрішніх справ України у другій половині 30-х рр. XX століття.

Висновки

З наведеного вище можливо зробити висновок, що органи НКВС України у передвоєнний період викрили і знешкодили велике число справжніх ворогів держави – агентів і резидентів фашистської розвідки, що заснувались у багатьох українських містах і особливо у місцевостях, прилеглих до західного кордону республіки. Але якою ціною – ціною мільйонів жертв, скалічених людських дол, страждань рідних осіб, які були піддані репресіям.

Про дані події не слід забувати. Навпаки, необхідно ретельно досліджувати проблеми минулого, щоб унеможливити повторення жахливих помилок у майбутньому. Демократичний вибір України має стати гарантом того, що беззаконня в нашій країні вже ніколи не повторяться.

Література

1. Білокінь С. І. Масовий терор і голодомори як втілення протиевгенічної політики більшовиків / С. І. Білокінь // Голод-геноцид 1933 року в Україні: істори-

SUMMARY

Reviewed and analyzed the political and normative framework of mass repression of workers of organs of internal Affairs and state security of the USSR in the second half of the 30 years of XX century. Analyzed implications of mass repression of workers of organs of internal Affairs and the statistical data of the repressed staff officers and Supervisory staff of the people's National Committee of Internal Affairs of Ukraine in the second half of the 30 years of XX century.

ко-політологічний аналіз соціально-демографічних наслідків : матер. міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. : тези доп. / [відпов. ред. С.В. Кульчицький та ін.]. – К., 2000. – С. 63–83.

2. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3-х т. / Михайленко П. П., Кондратьєв Я. Ю. – К. : Генеза, 1999. Т. 2 : 1926–1945. – 1999. – 412 с.

3. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні з кінця 1920-х – 1950-ті рр.. Історично-статистичне дослідження: Монографія. – Донецьк : Ви-во Донецького національного ун-ту, 2003. – 624 с.

4. Расстрел по разнарядке // Труд. – 1992. – 4 июня. – С. 1–2

5. Телеграма НКВС СРСР направлена НКВС УРСР від 4 липня 1937 р. // ГДА СБ України, ф.42, спр. 32, арк. 22, 25.

6. Телеграма НКВС УРСР від 4 липня 1937 р. // ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 25.

7. Шармар О.М. Масові репресії в органах НКВС УРСР у другій половині 30-х рр. XX ст./ О.М. Шармар, В.А. Довбня // Міліція України. – 2008 р. – №1. – С. 9-10.